

AZƏRBAYCAN DİL TARİXİNDƏ MÜHÜM DÖNÜŞ DÖVRÜ.

Əksər xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının həyatında ,mədəni-siyasi yaşamında məhs XIX əsr xüsusi yer tutur. Bu dövr Azərbaycan xalqının tarixində mühüm dönüş rolu oynamışdır. Əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın bütünlükdə Rusiya tərəfindən işğal edilməsi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni inkişaf dövrü başlandı. Bir sıra yeni təsərrüfat cəmiyyətləri və qurumları təşkil edildi, yeni sənaye müəssisələri yaradılmağa başlandı. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın Şimalında kapitalist münasibətləri sürətlə inkişaf edir, neft sənayesinin genişlənməsi ilə bağlı olaraq ictimai münasibətlər dəyişir, sosial təbəqələşmə güclənirdi. Elmi ədəbiyyatda digər cəhətlər də obyektiv şəkildə öz qiymətini almışdır: "Çarizm parçalanmış Azərbaycan torpaqlarının vahid siyasi mərkəz ətrafında bir dövlət olaraq birləşməsinin əleyhinə idi. Çar hökuməti Xəzər dənizində yerli ticarət donanmasının yaradılmasını istəmirdi və Zaqafqazıyanı rus manufakturası sənayesi üçün xammal bazasına çevirməyə cəhd edirdi. Çarizm Zaqafqazıyanın feodal dövlətləri arasında ixtilafı qızışdırır ki, onları istila etmək asan olsun". Lakin bu da bir faktır ki, XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, müasir tipli şəhərlər yaranır, əhalinin həmin şəhərlərdə yeni tipli ziyalılar nəslinin yetişməsi prosesi başlayırdı.

Bütün bu cəhdləri ümumiləşdirdikdə aydın olur ki, XIX əsrin ortalarında Azərbaycan ikili dövr təşkil edir. Feodal münasibətlərin hökm sürməsi, yerli mülkədarlar və xanların əli ilə Çar Rusiyası hakimiyyətinin güclənməsi, təhkimçilik zülmünün getdikcə artması ilə yanaşı, iqtisadiyyatda yenilik yaranır, kapitalizmin rüseyimləri əmələ gəlirdi. Şübhəsiz, siyasi-iqtisadi və ictimai həyatdakı bu ziddiyət Azərbaycan xalqının mədəni həyatına da öz təsirini göstərirdi.

Mədəni inkişafa mane olan feodal pərakəndəliyi və daxili feodal müharibələri aradan qalxandan sonra, dinc şəraitdə ölkənin mədəni həyatında dəyişiklik yaranmağa başladı. XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Azərbaycanda rus məktəbləri açılır, 50-ci illərdən isə köhnə məktəblərin tədrisən "üsuli-cədid" adlanan yeni məktəblərdə əvəzlənməsi ideyası meydana çıxdı və tezliklə həyata keçirildi. 1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsi təşkil edildikdən sonra yüksək ixtisaslı müəllim kadrları sistemli şəkildə hazırlanır, milli məktəbi təmin edən mütəxəssislər artır.

Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox sahələrində ümumi tərəqqi dövrü başlandı. Bu vaxt yeni, görkəmli mədəniyyət xadimləri yetişdi, teatr və mətbuatın ilk rüseymləri yarandı; dövlət tərəfindən açılan ilk məktəblər həyata bir yenilik gətirdi: yeni üsullu dərslilər və tədris vəsaitləri yazıldı, rusca təhsil alan yeni ziyalılar dəstəsi yetişdi. Azərbaycanda maarifçilik hərəkatı özünü göstərməyə başladı. Azərbaycan mədəniyyətində müasirlik meyilləri artdı. Azərbaycan alimləri mütərəqqi elmin inkişafında getdikcə daha artıq iş görməyə başladılar. Bütün bu canlanma, keyfiyyət dəyişiklikləri Azərbaycanda digər elm sahələrində olduğu kimi, dilçilik sahəsində də dirçəliş, oynama prosesi üçün zəmin rolunu oynayırdı. Təsədüfi deyil ki, professor T.Hacıyev XIX əsr Azərbaycan elmi üslubu haqqında danışarkən yazmışdır: "Şimali Azərbaycanda ümumiyyətlə elmin tərkib hissəsi kimi dilçilik də inkişaf edir. Həm də dilçilik başqa elmi sahələrinə nisbətən xüsusilə diqqəti cəlb edir".

Bir cəhəti də qeyd edək ki, digər elmi sahələri kimi, dilçilik elmi də (eləcə də Azərbaycan dilçiliyi) düzxətli, yeni həmişə eyni istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bu qeyri-bərabər inkişaf müxtəlif amillərlə bağlıdır: "sivilizasiyanın müxtəlif səviyyələri, bu və ya digər cəmiyyətdə sosial və mədəni mübarizənin gərginlik dərəcəsi, cəmiyyətin praktik ehtiyacları və tələbatında fərqlər, elmin özünün inkişaf məntiqi, müxtəlif dövrlərdə dəyişən biliklər sistemində elmin (dilçilik elminin) yeri, bu və ya digər fəlsəfi və elmi prinsiplərin üstünlüyü, milli ənənə faktorları, ayrı-ayrı amillərin təsiri, elmi maraqları və bir çox başqa hallar".

XIX əsrdən çox-çox əvvəl də Azərbaycan dilçiləri Şərqdə qiymətli əsərləri ilə tanınmışlar. Təkcə onu demək kifayətdir ki, fars dilçiliyi tarixində ilk addım lüğət tərtibi sahəsində atılmış, ilk təşəbbüs fars izahlı lüğətlərinin yazılması olmuş, ilk fars izahlı lüğətini görkəmli Azərbaycan şairi və alimi Qətran Təbrizi yazmışdır. İlk orta əsrlərdə yaranan fars dilçiliyi əsərləri, əsasən Azərbaycanda yazılmışdır. Fars dilçiliyi tarixində XI əsr fars izahlı lüğətlərini, XII-XIII əsrlər ikidilli-XII əsr ərəbcə-farsca, XIII əsr farsca-türkcə lüğətlərinin Azərbaycanda, eyni zamanda Azərbaycan alimləri tərəfindən yazılması dövrü kimi diqqəti cəlb edir. Fars dilinin qrammatika məsələlərinin tədqiqinə ilk təşəbbüs XIII əsrdə göstərilmiş, ilk qrammatik oçerk məhz bu dövrdə Azərbaycan alimi tərəfindən yazılmışdır. Azərbaycan alimləri bu ənənəni sonralar da başqa Şərq ölkələrində davam etdirmişlər.

Təkcə bunlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilçiliyinin XIX əsrdə geniş vüsət alması, nəinki Şərq, həmçinin rus və Avropa dilçiləri ilə bir səviyyədə duran dilçi alimlərin bu dövrdə yetişmələri həm davamlı bir ənənə və tarixi köklərə, həm də bu dövrün özünəməxsusluğu ilə əlaqədardır. Bu mənada dilçilik tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından Y.V.Loyanın dediyi: "Dilçilik tarixində XIX əsrin birinci rübündə başlayan həlledici, yeni dönüş yüzillik ərzində tədrisən hazırlanmışdı" fikrini Azərbaycan dilçiliyinə də aid etmək olar. Məhz XIX əsrin birinci yarısı Azərbaycan mədəniyyətinin, maarifinin, o cümlədən, dilçilik elminin inkişafında yeni bir dövr kimi qiymətləndirilməkdədir. "Zəngin mədəni irsə malik olan xalqımız qabaqcıl ziyalıları dünya mədəniyyətinin nailiyyətlərindən bəhrələnərək müasir mədəni nailiyyətlər və ənənələr ruhunda inkişaf edir, Azərbaycanda xalq maarifini yüksəltməklə xalqın savadlanması qayğısına qalır, yeni tipli ocaqları açmaq üçün hakim dairələrə müraciətlər edir, çox çətinlikdə də olsa, niyyətlərinə nail oldular". Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, bu proseslərin sürətlənməsinə, şübhəsiz XIX əsrdə Azərbaycan dilinin nüfuzunun artması da təsir edirdi. Məlumdur ki, XIX əsrdə Azərbaycan dili həm Cənubi Qafqazda, həm də Yaxın Şərqdə böyük nüfuz dairəsinə malik olmuşdur. "Fransız dili ilə Avropanı dolanmaq mümkün olduğu kimi, Azərbaycan dili ilə Asiyayı başdan-başa dolanmaq olardı". Cənubi Qafqazda

²⁶ File.n.dosent BDU

olmuş səyyahlar, alimlər və yazıçılar da bu dilə böyük əhəmiyyət verərək onu öyrənməyə çalışmışlar. Məhz buna görə də Azərbaycan dili ayrıca bir fənn kimi Tiflis, İrəvan, Dərbənd, Kutaisi, Stavropol, Qori və s. şəhərdə dövlət məktəblərinin tədris planına daxil edilmişdi. Digər millətlərdən, xüsusən ruslardan ibarət olan şagirdlərin Azərbaycan dilini öyrənmələrinə xüsusi fikir verilirdi. “Tiflis gimnaziyasında Azərbaycan dilini yaxşı öyrənən şagirdlərin təriflənməsi, lazım gələrsə, qızıl və gümüş medallarda mükafatlandırılması məktəblərin 1835-ci il Nizamnaməsində ayrıca qeyd edilirdi”.

Professor N.Xudiyev bu dövrdə dilimizin Qafqazda nüfuz qazanmasını üç səbəblə əlaqələndirir: “Bunlardan birincisi, Rusiya imperiyasının Azərbsycana xüsusi diqqət verməsinin nəticəsidir (çünki Azərbaycan iqtisadi baxımdan varl, gəlirli ölkə idi), ikincisi, Azərbaycan Rusiya üçün Türkiyə və İran, bütün Ön Asiya çıxışı idi. Üçüncüsü, Azərbaycan dili digər türk dilləri ilə müqayisədə daha çox orta mövqə tuturdu və bu, Azərbaycan ədəbi (xüsusilə yazı) dilinə də aid idi”. XIX əsrin ortalarında Azərbaycan dilinə olan diqqət Qafqaz canişinliyinin rəsmi məktubunda da aydın görünür: “...Gürcü dili Tiflis və Kutais quberniyalarının yalnız müəyyən yerlərində çinovniklər üçün gərəkli olduğu halda tatar dili (Azərbaycan dili-N.S.) Qafqazın digər hissələrində və bütünlükdə Qafqaz ölkəsində gərəkli”dir”. Bu məqsədlə də yerli kadrlar hazırlamaq və bunun üçün də milli dildə məktəblər açmaq zərurəti meydana çıxmışdı.

XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq Tiflisdə, Rusiya imperiyasının digər şəhərlərində yaşayıb fəaliyyət göstərən Azərbaycan ziyalıları Azərbaycan dilinin imperiya ərazisində mədəni bir dil kimi hörmət qazanmasında böyük rol oynayırdılar. Məhz bu mərhələdə, birinci növbədə həmin ziyalıların zəhməti nəticəsində Azərbaycan dili tədqiq olunmağa başladı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan mədəniyyəti və elmin XIX əsr dövrü öz xüsusiyyətləri ilə tarixin müəyyən kəsiyi baxımından əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Məhz buna görə də bütün tədqiqatçılar elm və mədəniyyət tarixi baxımından XIX əsri müstəqil mərhələ kimi qiymətləndirmişlər. Əlbəttə, bu və ya digər elm sahəsinin konkret bir dövrdə müəyyən nailiyyət qazanması, hər şeydən əvvəl, funksional üslublar sistemində elmi üslubun formalaşması, inkişafı və həmin zaman kəsiyində səviyyəsindən də asılıdır. Məlumdur ki, orta əsrlərdən XIX əsrə qədər Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu bədii üslubdan fərqli olaraq, hələ özünün ifadəlilik imkanlarını tapmamış, müstəqil üslub kimi tam formalaşmamışdı. Ədəbi dilimizin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarına, əlaqədar tədqiqatların nəticələrinə və şəxsi müşahidələrimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, XIX əsrin 40-cı illərindəki Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu ləng və zəif inkişaf edirdi; ara-sıra yazılmışları da olduqca çətin başa düşülürdü. Az-çox anlaşıqlı olanlarının bir qismi başqa dillərdən tərcümə idi ki, onlar da ana dilimizin özümlü cəhətlərini lazımi dürüstlüklə əhatə edə bilmir, əksər qismində özgədil materiala, bəzilərinə isə məhəlli ünsürlərə çox yer verilirdi.

Funksional üslub kimi elmi üslubun formalaşması məhz XIX əsr Azərbaycan ədəbi dili mərhələsində özünə yer tapdı. Məhz bu əsrdən elmi üslub Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında aparıcı yerlərdən birini tutmağa başlayır. Bu prosesin XIX əsrdə genişlənməsini T.Hacıyev dəqiq izah etmişdir: “Siyasi və iqtisadi fəthin ardınca və onunla bağlı Rusiyanın elmi, mədəni, ədəbi fikirləri də Azərbaycana yol tapır. Xalq öz mütərəqqi qüvvələrinin vasitəsilə bu məzmununda təsiri məmuniyyətlə qəbul edir və bu münasibətə, zorakılıq olmadan özü gedir. Belə təsir kapitalist inkişaf yolundan kənar qalan Şərqi feodal geriliyi ilə müqayisədə müsbət faktor idi və bu, Şimali Azərbaycanın XIX əsrin yeni, elmi-texniki tərəqqiyə meydan açan kapitalist Avropası səpkisində təkamül səmtlənməsi demək idi”. Azərbaycan elmi üslubunun bu dövrdə inkişafı və bununla bağlı dilçilik elminin də xüsusi mövqeyə çıxmasının səbəbləri haqqında da müəllifin maraqlı fikirləri diqqəti cəlb edir: “Əlbəttə, bunun bir səbəbi bütövlükdə müxtəlif elm sahələrinin az-çox inkişafı üçün şəraitin yaranmasıdır; ancaq başlıca cəhət bundan ibarətdir ki, imperiya daxilində çar məmurlarına yerlərdə idarə məqsədilə başqa dillərlə yanaşı, Azərbaycanın dilində də vəsaitlər hazırlanırdı. Təsadüfi deyil ki, bu dil əsərlərinin əksəri təcrübi-tədris kitablarıdır. Ya tədris kitablarının içərisində, ya da müstəqil kitablar şəklində rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlər çap olunur”.

XIX əsrin sonu, Azərbaycan xalqının tarixində mürəkkəb ictimai-siyasi və mədəni hadisələrlə zəngin olmuşdur. Bu dövrdə xalqın savadlanması, mədəni tərəqqinin irəliləməsi uğrunda mübarizə genişlənməyə başlamışdı. Bu dövr “milli özünüdərk keyfiyyətcə yeni mərhələsidir – kapitalist münasibətlərinin inkişafı, milli burjuaziyanın yetişməsi, onun ideoloqlarının meydana çıxması, nəhayət, etnomədəni mərkəz kimi Bakının mövqeyinin yüksəlməsi milli mənlik şüurunun formalaşdırır”.

Əlbəttə, bu “milli özünüdərk”, “milli mənlik şüurun formalaşması” son dərəcə əzəblı, mürəkkəb proseslərlə müşayiət olunurdu. O zaman Azərbaycanı özündə müstəmləkə kimi saxlamış çarizm ölkənin ucqarlarında yaşayan xalq kütlələrinin maariflənməsi işinə, həmçinin elmin inkişafına xüsusi ilə ciddi maneə törədirdi. Xəzinənin Azərbaycanda maarifin ehtiyaclarına sərf etdiyi xərclər yenə də cüzi bir məbləği təşkil edirdi. Azərbaycanda maarifin ehtiyaclarına ildə adam başına orta hesabla ən çoxu 64 qəpik pul xərclənirdi. Çar hökumətinin təzyiqlə mədəniyyət və elmdə olan mütərəqqi təşəbbüslərin qarşısı hər vasitə ilə alınır. Əsasən məscid, yaxud kiçik binalarda yerləşən məktəblərin hər birində ondan yüzə qədər uşaq təhsil alırdı, tədris pullu idi. Xüsusi ruhani məktəbləri – mədrəsələr də var idi. Onlar ancaq məscidlərin nəzdində təşkil olunurdu. “Deyilən tədris müəssisələrini açmaqda Çar hökumətinin əsas məqsədi yerli inzibati idarələrdə müstəmləkə siyasətini yürütməkdə ona kömək edə biləcək tərcüməçilər, mirzələr, bir sözlə, etibarlı milli kadrlar yetişdirmək idi”. Bununla yanaşı, Azərbaycan dilində yazılmış müəyyən dərslilər, lüğətlər, elmin müxtəlif sahələrinə aid yazılmış əsərlər kəmiyyət və keyfiyyətcə xalqın istəklərini tam şəkildə ödəyə bilmirdi. Belə bir vəziyyətlə ciddi mübarizə aparan qabaqcıl ziyalılar çox çətinliklə də olsa, dövrün tələbinə uyğun yeni tipli məktəblərin açılmasına və Azərbaycan dilində dərslilərin, elm əsərlərinin yaradılmasına çalışırdılar. Savadlanma işinin, elmin xalq arasında yayılmasına xüsusilə fəallıq göstərən H.Zərdabi, M.Mahmudbəyov, M.Şaxtaxtinski, S.M.Qənizadə, R.Əfəndiyev, N.Nərimanov kimi işıqlı təfəkkür sahibləri müntəzəm olaraq mətbuatda çıxış edir, elmin müxtəlif sahələrinə aid dərslilər yazır, yeni yaradılan dünyəvi məktəblərdə Azərbaycan

dilində bir sıra elmlərin tədrisi ilə məşğul olurdular. XIX əsrin sonunda çap edilən qəzet və jurnallar, yeni dərs kitablarında müxtəlif məlumatlar verilirdi. Qəzet və jurnal səhifələrində dövrün tələbinə uyğun dərsliklər və elmi əsərlərin yazılmasına ehtiyac olduğu da göstərilirdi.

Azərbaycan dilçiliyi tarixində XIX əsrin ortalarında başlayan dövrü haqlı olaraq dilçiliyimizin dirçəliş dövrü kimi qiymətləndirirlər. Əvvəlki dövrlərdə ayrı-ayrı şairlərin, ziyalıların dil haqqında fikirləri bədii, poetik şəkildə deyilmiş söyləmlər bir qədər elmi, sistemli dilçilik mülahizələri ilə əvəz olunmağa başlayır. Şimali Azərbaycanda, ümumiyyətlə, elmin tərkib hissəsi kimi dilçilik də inkişaf edir. Həm də dilçilik başqa elm sahələrinə nisbətən diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Azərbaycan dilçilik elminin məhz XIX əsrin ikinci yarısında təşəkkül tapmasını bir sıra obyektiv səbəbləri vardır. Şimali Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra yerli əhalinin idarə olunmasında bir sıra çətinliklər meydana çıxmışdı. Müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsi üçün yerli əhalinin dilini bilən mütərcimlərə kəskin ehtiyac əmələ gəlmişdi.

Ədəbiyyat

- 1.Т.Насиєv “Azərbaycan ədəbi dil tarixi” В.2010
- 2.А.Мəммədov“Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar”
- 3.Ю.Б. Юсифов “Об актуальных проблемах этнической истории Азербайджана” В.1997
- 4.К.Г. Алиев “К Вопросы о языках на территории Азербайджана” В.1999
5. Azərbaycan tarixi. В.1997

Açar sözlər : elmi ədəbiyyat, siyasi həyat, m ühüm hadisə, müxtəlif məlumatlar, inkişaf dövrü

Ключевые слова: научная литература-политическая жизнь, важное события, разные информации, период развития

Key words: scientific literature, political life, important event,,different informations, reseaching period

SUMMARY

In the given article we see the development of the linguistics ideas in Azerbaijan in the XIX century.

By the auther is shown the branches of development in the field of Culture, Literature, Science, Linguistics and Publishing in Azerbaijan in the XIX century.

And these ways of development, integration played a great role in the political life of Azerbaijan of the XIX century. At the beginning of the XIX century an important event happened in the history of Azerbaijan people the admission of Azerbaijan into the Russian Empire, which strengthened western tendencies both in culture and literature. As many cultural people of the world, the XIX century period of Azerbaijan is characterized as the time of quick progress the insistent.

Movement to humanist ideals, the time of firs serious step towards grounding of power of brain.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova